

ביקורת ספרים

אומרים ישנה ארץ

אביבה חלמיש

יהושע בן-אריה, כיצד נוצרה ארץ-ישראל בעת החדשה, 1949-1799: גאוגרפיה היסטורית (ירושלים, 2018), 716 עמודים

למען הדיוק, ובן-אריה מודה בכך במפורש, הספר הוא סיפורם של היהודים בארץ, של היישוב היהודי. אין בו כמעט התייחסות לתושביה הלא יהודים, "שכן מטרת הספר היא לבדוק את ההתפתחות הגאוגרפית-היסטורית החדשה שהתרחשה באזור והביאה לידי יצירת היחידה הגאוגרפית שנקראה 'ארץ-ישראל', ובמשך הזמן גם להקמה של מדינת ישראל בתוכה" (עמ' יג). בעמודי הסיכום הוא הודף התקפה אפשרית בחזית זו: "חלקו העיקרי של הספר עוסק בנושא היהודי. ניתן לטעון כי בכך הוא אינו מאוזן, אלא שמראש זו הייתה כוונתו. ההשקפה המובילה את כל הספר היא שהגורם שהביא לידי יצירת היחידה הגאוגרפית ששמה נקבע 'Palestine - ארץ-ישראל', היה הגורם היהודי" (עמ' 654).

בן-אריה משתייך לקבוצה של חוקרי תולדות הארץ והתפתחות היישוב היהודי שעשו את מלאכתם מתוך הזדהות עם מושאי המחקר. בשלבים הראשונים של כתיבת ההיסטוריה של ארץ ישראל בעת החדשה היה עניין זה כמעט מובן מאליה, ולא ייחודי להיסטוריונים ישראלים. התגייסותם של היסטוריונים המשתייכים לתנועה לאומית לבניית האתוס הלאומי של תנועתם מתוך תחושת מחויבות פנימית היא תופעה אוניברסלית, במיוחד בשלבי המאבק להגשמת מטרותיה. בשונה מרבים אחרים, בן-אריה מצהיר על הזדהות האידאולוגית במפורש ובמובלע, ודומה שהיא מעמדה במידת מה את יסוד הביקורתיות בכתיבתו.

יהושע בן-אריה, חתן פרס ישראל לשנת 1999 בתחום חקר ארץ ישראל, ומי שנחשב לאבי האסכולה הגאוגרפית-היסטורית המודרנית בישראל, כתב ספרים ומאמרים רבים על ארץ ישראל בעת החדשה בכלל ועל ירושלים בפרט. בשנת 1978 הוא זכה בפרס ביאליק לחכמת ישראל על ספרו עיר בראי תקופה, וספרו מ־2018, כיצד נוצרה ארץ-ישראל בעת החדשה, 1949-1799, הוא בלשונו "מעין סגירת מעגל של סיכום הידע שצברתי על כל ראשית תקופת העת החדשה בארץ-ישראל, מראשית המאה התשע עשרה עד להקמת מדינת ישראל" (עמ' י).

הספר עוסק בארבעה נושאים עיקריים, שעניינם תכנים ומתודולוגיה: הסתכלות במבט-על; לימוד ההיסטוריה שמאחורי הגאוגרפיה; הלימוד הכוללני; תפקידה החשוב של ירושלים. הוא כתוב במשיחות מכחול גדולות, ונמנע במכוון מפירוט והעמקה בנושאים מחקרניים ובמקורות ראשוניים, משום "שגם בלימוד האקדמי לעתים יש צורך לעזוב את המקורות על פרטיהם הרבים, שלעתים קרובות הם אף סותרים זה את זה, ולנסות להתרומם להסקת מסקנות כלליות בנושא הנחקר" (עמ' יב). זה סוד כוחו של הספר: דיון שוטף לאורך ציר הזמן הנחלק לשניים – שלהי התקופה העות'מאנית ותקופת המנדט הבריטי – וארגון לפרקי פרקים לנוחותם של הקוראים.

אביבה חלמיש היא פרופסור (אמריטה) במחלקה להיסטוריה, פילוסופיה ומדעי היהדות באוניברסיטה הפתוחה. חוקרת תולדות עם ישראל וארץ ישראל במאה העשרים. בין ספריה: מבית לאומי למדינה בדרך: היישוב היהודי בארץ-ישראל בין מלחמות העולם (שלושה כרכים, הוצאת האוניברסיטה הפתוחה, 2004-2012); וירושלים בתקופת המנדט הבריטי (בהוצאת האוניברסיטה הפתוחה, 2020).

דוא"ל: avivaha@openu.ac.il

פעילותו המחקרית של בן-אריה החלה ב"תקופה המודרנית", כלומר לפני העידן הפוסט-מודרני, לפני שנכנסה לשיח האקדמי והציבורי הטענה שאין "אמת" ושלכל נרטיב יש זכות קיום שווה. הבחירה לגולל את סיפורה של ארץ ישראל דרך הפרוימה היהודית בלבד בעשור השני של המאה העשרים ואחת עלולה לגרום לתיגו של הספר בתור הנרטיב היהודי או הציוני של התקופה. כיום, גם מי שמקבל את השקפתו של בן-אריה בעניין מרכזיותו, או שמא בלעדיותו, של הגורם היהודי בעיצובה של ארץ ישראל בעת החדשה מודע לעובדה שלשם השלמת סיפורה של הארץ בתקופה הנסקרת בספר, יש לתת את הדעת גם על הגורם הערבי (ואכן, בעמודים האחרונים של הספר יש התייחסות קצרה לכלל תושביה של הארץ – "יהודים, ערבים, מוסלמים, נוצרים", עמ' 654–656). אפשרות אחרת להתבוננות בספרו של בן-אריה ולהערכתו היא לראות בו אריה אחד לצד עוד ועוד אריחים המתווספים לפסיפס ההולך ומצטייר של תולדות ארץ ישראל בעת החדשה.

עד כה טרם נכתבה היסטוריה אינטגרטיבית של ארץ ישראל בתקופה זו, ועדיין ממתין האתגר לכתוב את ההיסטוריה של ארץ ישראל, ובמיוחד של תקופת המנדט ומלחמת 1948 (שבן-אריה מייחד דיון לסוגיית שמונתיה השונים, עמ' 636–637) באופן שיתקרב למטרה הכפולה שההיסטוריון הגרמני לאופולד פון רנקה (Von Ranke) הציב לעמיתיו, משימה שככל הנראה לא ניתן להגשימה במלואה: לשחזר את ההיסטוריה כפי שאכן התרחשה ולעשות זאת תוך כדי יישום הולם ומותאם של השאיפה לספר את קורות חייו של מרטין לותר לשביעות רצונם של קתולים ופרוטסטנטים כאחד.

שמו של הספר, **ביצד נוצרה ארץ-ישראל**, מזכיר שם של ספר בעל צליל דומה, הרי הוא **מתי ואיך הומצאה ארץ-ישראל?** מאת שלמה זנד (כנרת, זמורה-ביתן, דביר, 2012). זו אסוציאציה העולה בראשה של הקוראת, שכן ספרו של זנד אינו נזכר בספר שלפנינו ואף אינו מופיע ברשימת המקורות שבסופו, האוחזות יותר מארבעים עמודים. ייתכן שבן-אריה החליט שלא להיכנס, שלא לומר להיגרר, לפולמוסים עם טענות שמקורן בבית המדרש הפוסט-ציוני, ואולי גם משום שהספר הפרובוקטיבי של זנד, הטוען שארץ ישראל "הומצאה", אינו תורם לחקר הגאוגרפיה ההיסטורית של הארץ. התבוננות משווה בכותרות של שני הספרים מזמינה הידרשות לאיות שמה של הארץ בכל אחת מהן, במעין פלפול "על קוצו של מקף", ולמצוא בהן רמז להבדלי הגישה ביניהם. הלחמתן של שתי המילים המרכיבות את שם הארץ במקף, כסומך ונסמך, הייתה נהוגה שנים רבות, אך היום, אפילו בהוצאת הספרים שהייתה שותפה

להוצאתו לאור של הספר, יד יצחק בן-צבי, האמונה על חקר תולדותיה של הארץ בדגש על היישוב היהודי בה, נהוג זה שנים אחדות הכתיב ארץ ישראל, ללא מקף.

לצד מעלותיו הרבות של הספר, שהוא מעין סיכום פועלו המחקרי רב השנים של מחברו, בולט מאוד היעדרם של מחקרים חדשים – אם לצורך השלמת לקונות ואם לצורך דיון כנקודות התייחסות לאי-הסכמה. כך למשל, הדיון שכתרתו "העברת שאלת ארץ-ישראל לאו"ם, מדוע ולמה" (עמ' 580–584) מתעלם כליל ממחקרים רבים בנושא זה שהתפרסמו בעשרות השנים האחרונות, בעיקר מאז התאפשרה הגישה למסמכים ארכיוניים בריטיים ואחרים. וכך אנו קוראים בתת-הפרק "השואה והמאבק היהודי": "אין ספק [!] כי אחת הסיבות העיקריות שהביאה את בריטניה להעביר את בעיית ארץ-ישראל לארגון האומות המאוחדות היה המאבק היהודי בה" (עמ' 582), קביעה שלא מעט היסטוריונים יחלקו עליה. עם זאת, היסטוריונים רבים יסכימו עם קביעתו של המחבר ש"הקמת מדינת ישראל לא הייתה תוצאה של השואה" (עמ' 583). עניינים כבדי משקל מעין אלה מוגשים בקיצור נמרץ, ואין לקרוא המתעניין אלא לקרוא חיבורים נוספים כדי להשלים את התמונה המורכבת, שאינה חד-משמעית כלל.

יש בספר כמה וכמה דיונים שלא נס ליחס שהם בגדר נכסי צאן ברזל של לימוד תולדותיה של ארץ ישראל, למשל "שלוש השקפות למועד ראשית העת החדשה בארץ-ישראל והסיבות להן" (עמ' 5–12): פלישת נפוליאון וחדירת המערב לארץ-ישראל; הכיבוש המצרי והרפורמות בחוקה העות'מאנית; המפנה בעלייה יהודית – עליות החסידים והפרושים או העלייה הראשונה. פרק זה מציג את שלושת מעגלי ההשפעה על תולדות הארץ: העולמי, האזורי והמקומי, וכמו מאותת לקורא שלצורך הבנת קורותיה של הארץ יש לתת את הדעת על המעגלים האלה, על השפעתו של כל אחד מהם עליה, השפעתם זה על זה והשפעתם המשולבת.

חרף אופיו הסיכומי של הספר, בן-אריה אינו נמנע מעיסוק בנושאים הנתונים במחלוקת ומעוררים פולמוס. כך, כותרתו של הפרק השלישי היא: "מהי ארץ-ישראל של המאה התשע עשרה? הריקה היא אם מלאה?". הוא מציג דיון דמוגרפי מפורט על ממדיה של האוכלוסייה הכפרית, העירונית והנוודית בארץ במאה התשע-עשרה. בסיכומו הוא דן בנושא טעון: "ארץ ללא עם, לעם ללא ארץ", נכון או לא נכון? (עמ' 152–156). עד כמה הייתה הארץ מאוכלסת כשהתנועה הציונית החלה ליישב אותה, שואל בן-אריה, ומשיב שבאותו זמן ישבו בארץ כ-350,000 נפש ביישובי קבע ועוד כ-20,000 עד 30,000 בדווים נודדים. מספר היהודים

הגיע ב־1880 לכ־27,000. המסקנה היא שהארץ אמנם לא הייתה ריקה, "אך אפשר בהחלט להגדירה: ארץ דלילת אוכלוסין". יתר על כן, היו בה אזורים נרחבים שהיו כמעט ריקים מאדם, ובאזורים המאוכלסים היו בעיקר יישובים קטנים, ששטחם היה מצומצם וצורתם עלובה, וזה, לדעתו, הרקע לדימויה של הארץ כשל ארץ ריקה, מעוטת אוכלוסין. המחבר מקדיש דיון מפורט לסוגיית הדימוי של ריקנות ועזובה, ואמנם מדובר בדימוי ופחות בעובדות בשטח. יש לנושא חשיבות מיוחדת לנוכח חלקה הראשון של האמירה הנודעת, שלא ידוע מי הגה, בדבר היותה של ארץ ישראל בשלהי המאה התשע־עשרה "ארץ ללא עם לעם ללא ארץ". הדיון הזה מאיר עיניים ומלווה בהערות שוליים רבות, המאפשרות לקורא המתעניין להרחיב ולהעמיק את ידיעותיו. בן־אריה אינו מתחמק מהיבטיו העכשוויים של פולמוס "הארץ הריקה". הוא מבקש להפריך את הטענות כאילו לפני פעילותה של התנועה הציונית הייתה ארץ ישראל ריקה מאוכלוסייה במידה רבה ושגידולה של האוכלוסייה הערבית בארץ היה בעיקרו תוצאה של פיתוח הארץ בידי הציונים, שהביא להגירה של ערבים מהארצות השכנות אליה. לנוכח טענות אלה הוא טוען שלא זו בלבד שהארץ לא הייתה ריקה, אלא שגידול האוכלוסייה הערבית נבע בעיקר מהגידול בריבוי הטבעי: התמותה ירדה בשל השיפור בפעילות הרפואית והילודה נותרה גבוהה. כמו כן הוא טוען שההגירה הערבית מהארצות השכנות לארץ ישראל הייתה קטנה יחסית, ולא היא שהביאה לגידול האוכלוסייה. טענות אלה בדבר מצבה הדמוגרפי של הארץ והסיבות לשינויים שחלו בו מקבלות אישור גם במחקרים אחרים. אך כסיפא באה מעין התנצלות או אמירה מאזנת: "אין הדברים האלה באים להפחית, כהוא זה, מהמפעל הציוני החשוב, שהפריח את שממות הארץ והאזורים הלא־מיושבים בה" (עמ' 155).

המסקנה הכוללת של הדיון בשאלה "הריקה היא אם מלאה" משתלבת באחת התזות המרכזיות של הספר, ולפיה בתקופת השלטון העות'מאני לא היה השטח, שלימים נודע בתור ארץ ישראל, יחידה מדינית נפרדת. כמו כן האוכלוסייה המוסלמית שחיה באותו זמן בארץ לא ראתה בעצמה ישות ערבית נפרדת מהאוכלוסייה הערבית שחיה ברחבי האימפריה העות'מאנית. יתר על כן, גם השם פלסטין לא היה קיים (עמ' ט). בהתאם לכך, החשוב הוא שמבחינתה של התנועה הציונית ארץ ישראל לא הייתה יחידה גאוגרפית מדינית עצמאית בפני עצמה, ולשיטתו של בן־אריה "רק ההתיישבות היהודית והתנועה הציונית, לאחר ראשית פעולתן, הן שהחלו תובעות מעמד עצמאי מיוחד לאזור [הההגשה במקור]. לאחר מלחמת העולם הראשונה הביאה דרישה זו ליצירת יחידה מדינית נפרדת בשטח של

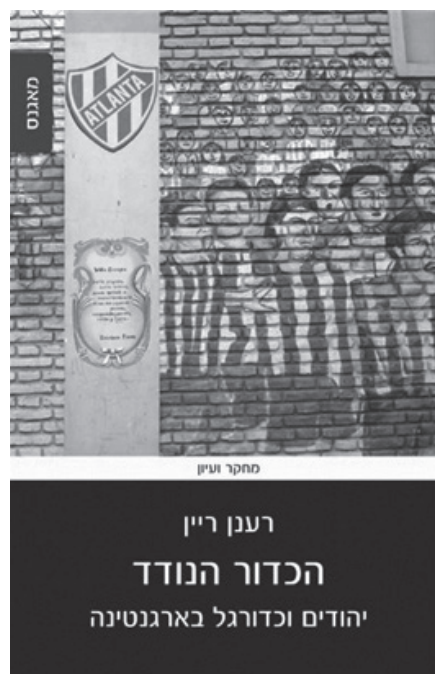
ארץ־ישראל, תחילה בשלטון המנדט הבריטי, אך בהמלצה מפורשת לסייע להקמת בית לאומי יהודי בשטח זה" (עמ' 155–156). בכמה וכמה מקומות חוזרת הטענה המרכזית בדבר התפקיד המכריע שהיה לפעילות ההתיישבותית היהודית־ציונית לקביעת עתידה המדיני של הארץ. לבסוף, תשובתו של בן־אריה על השאלה "הריקה היא אם מלאה" היא "גם מלאה וגם ריקה", והוא מצביע על העובדה שההתיישבות היהודית בארץ נעשתה בראשיתה בעיקר באזורים שהיו ריקים מאוכלוסייה ערבית. לכך מתקשר הדיון המפורט על היווצרות ה־N ההתיישבותי היהודי בארץ ישראל החדשה (עמ' 492–499), הנסמך גם על ספרו של שלום רייכמן **ממאחו לארץ מושב** (1979). כלומר, ההתיישבות היהודית בארץ עד 1948 נעשתה בתפרוסת היוצרת את צורת האות האנגלית N. והרי נושא שמתבקשת בו הרחבה והעמקה, ועולים ממנה גם הרהורים על תולדות הארץ אחרי נקודת הסיום של הספר (1949).

מבין הסיבות שמונה בן־אריה להיווצרותה של מפת ההתיישבות היהודית בארץ ישראל החדשה ארחיב בזו שהיהודים רכשו קרקעות והקימו יישובים בדרך כלל באזורים שהיו שוליים לתושביה הערבים של הארץ. מלכתחילה התלבטה ההסתדרות הציונית בשאלה אם יש להשתדל לרכוש קרקעות בכל שטח של ארץ ישראל או לקנותן בשטחים מרוכזים שיאפשרו גיבוש של רוב יהודי בתוך זמן לא רב יחסית. בראשית המאה הקודמת, כשהחלה ההסתדרות הציונית לרכוש קרקעות באמצעות קרן קיימת לישראל (קק"ל), נחלקו העוסקים בכך לשתי אסכולות. האחת, שנציגה המובהק היה מנחם אוסישקין, דגלה ברכישת קרקעות בכל פינות הארץ. בשנת 1904 פרסם אוסישקין את הפרוגרמה שלו ובה הכריז: "כדי ליסד [...] מדינה יהודית בארץ־ישראל מן ההכרח הוא, ראשית כל, שכל אדמת ארץ־ישראל, או לכל הפחות רובה, תהיה קניינו של עם ישראל". לשם כך, קבע, יש לקנות, ומייד, אדמות מכל הסוגים, בכל מקום ובכל האמצעים העומדים לרשות התנועה הציונית. כשלוש שנים לאחר מכן ביקר בארץ ארתור רופין, לקראת מינויו לראש המשרד הארץ־ישראלי, ומצא שבידי היהודים היו אז כ־400,000 דונם (מהם רק כ־10,000 דונם בידי קק"ל), המרוכזים בשלושה גושים: בגליל התחתון, באזור לוד ומדרום לכנרת. היהודים, שהיו אז כ־10% מכלל אוכלוסיית ארץ ישראל, החזיקו בבעלותם רק כ־1.5% משטחה. רופין הגדיר את מטרתה של ההסתדרות הציונית באותו זמן כהשגת אוטונומיה יהודית בארץ ישראל, מטרה שתושג רק לאחר שהיהודים יהיו רוב מכריע בארץ ורוב אדמותיה יהיו בבעלותם. הממצאים שאסף בשנת 1907 לימדו אותו שלא יהיה אפשר להגיע לכך בעתיד הקרוב,

לדבר על כדורגל ביידיש בבואנוס איירס

תמיר שורק

רענן ריין, הכדור הנודד: יהודים וכדורגל בארגנטינה, תרגום: גיא הרלינג (ירושלים, 2019), 299 עמודים

קבוצות ספורט המזוהות עם מיצוטים אתניים ועם מהגרים הפכו זה מכבר לנושא מקובל במחקר החברתי. סוציולוגים, אנתרופולוגים והיסטוריונים מדגישים את התפקיד הכפול שקבוצות אלה ממלאות. מן הצד האחד הן מגבשות את קהילת המיעוט, מגשרות בין חלקיה ומספקות מרחב למפגש ומושא להזדהות חוצת דורות. מן הצד האחר, המהגרים וצאצאיהם רואים בקבוצה נתיב להשתלבות בחברת הרוב. שניות זו – ממועדון האתלטיקה האירי בניו יורק של ראשית המאה העשרים ועד לקבוצות כדורגל של מהגרים קרואטים באוסטרליה בסוף המאה – אפיינה קבוצות ספורט ברחבי העולם. ספרו של רענן ריין על תולדות מועדון הספורט אטלנטה בארגנטינה והתפקיד שהוא מילא בהתפתחות

תמיר שורק הוא סוציולוג והיסטוריון המלמד באוניברסיטת פן סטייט.

דוא"ל: Tjs6787@psu.edu

ומסקנתו הייתה שיש "הכרח גמור להגביל לפי שעה את המטרה הציונית מבחינת השטח" ולהשתדל להשיג אוטונומיה יהודית לא בכל הארץ אלא בחלקים מסוימים בלבד, והם: "חלק מארץ יהודה וסביבת ים-כנרת".

עד מאורעות תרפ"ט (1929) נעשו רכישת הקרקעות והקמת היישובים היהודיים על פי שיקולים כלכליים ורעיוניים ברוח תפיסתו של רופין, לצד נתוני היצע הקרקעות למכירה, ובאופן זה רכישת קרקעות עמק יזרעאל הביאה לחיבור הצלעות המערבית (אזור מישור החוף מאזור גדרה-באר טוביה בדרום עד למורדות הכרמל וחיפה בצפון) והמזרחית (עמק הירדן והגליל העליון המזרחי) של מפת ההתיישבות היהודית. בעקבות המאורעות נוספו גם שיקולים ביטחוניים, משמע הצורך להעמיד גושי התיישבות אגב הימנעות מהקמת נקודות מבודדות, ובמילים אחרות: חיזוק ה-N ההתיישבותי. בשנת 1936, לאחר שפרץ המרד הערבי והסתמן פתרון של חלוקת הארץ, נוספו גם שיקולים מדיניים-אסטרטגיים שמטרתם להשפיע על קביעת הגבולות של המדינה היהודית העתידה לקום, ואף זאת ברוח של שמירה על גושי התיישבות היהודיים, חיזוקם והבטחת הרציפות הטריטוריאלית ביניהם. כשנדרשה ההסתדרות הציונית להחליט על עתידה המדיני של הארץ ב-1937 (תוכנית החלוקה של ועדת פיל) וב-1947 (החלטת החלוקה של האו"ם), היא בחרה בהקמת מדינה יהודית רק בחלק מן הארץ והבטחת הרוב היהודי בה.

הספר כיצד נוצרה ארץ-ישראל בעת החדשה מסתיים בשנת 1949, עם חתימת הסכמי שביתת הנשק בין ישראל לשכנותיה. ירושלים זוכה לדיונים נרחבים בזכות עצמה, שמסתיימים באמירה: "במלחמת ששת הימים כבשה מדינת ישראל את העיר העתיקה ואת מזרח ירושלים. תקופה זו חורגת מתחומי הדיון של החיבור" (עמ' 658), אמירה שיש בה אולי לדרבן את הקורא להמשיך לקרוא על כך בחיבורים אחרים. תחושת "ואידך זיל גמור" מתעוררת גם למקרא רבים מן הדיונים שעניינם התקופה שבה עוסק הספר. ראשית, על סמך הצהרתו של בן-אריה בראשית הדברים, שהוא נמנע במכוון מפירוט והעמקה בנושאים מחקרניים ובמקורות ראשוניים. שנית, משום שחל על הספר ההיגד: הכרחי אך אינו מספיק. הספר הוא נדבך הכרחי להכרת הנושא הנידון בו; לא ייתכן מחקר היסטורי-גאוגרפי ראוי לשמו על ארץ ישראל באותן 150 שנים, בלי להסתמך על כתיבתו של בן-אריה כתשתית או לשם ויכוח. אך על הקורא להיות מודע לעובדה שקיימים עוד מחקרים, נוסף על אלה המופיעים ברשימת המקורות המובאת בסוף הספר, וגם אם הקורא אינו מקבל את הגישה של מקצתם ואף לא את מסקנותיהם, אין הוא יכול להתעלם מהם בימים אלה.